

מיכאל אביטבול

אמאנציפאציה וארגון קהילתי

בצפון־אפריקה

בראשית התקופה הקולוניאלית

האמאנציפאציה במובן של שינוי במעמד המשפטי־פוליטי של יהודי צפון־אפריקה אינה אלא היבט אחד בלבד בתהליך המודרניזאציה, שעבר על תפוצה זו מאז המחצית השנייה של המאה התשע־עשרה. תהליך זה קיבל למעשה גושפנקה אחידה, אם כי ברמות שונות, בשלוש המדינות של המאגרב. היו לכך מספר גורמים משותפים, ביניהם הנסיבות שבהן אירעה הפגישה עם המערב, מה שקרוי בשם המצב הקולוניאלי, דהיינו מצב שבו החברה נשלטת על־ידי גורם זר. במקרה שלנו בשלוש המדינות הגורם הזר הוא צרפת – הקובע לפי ראות עיניו וכרצונו את ההיקף, האיכות והמהות של השינויים הנאכפים על כל אחד ממרכיבי החברה. מבלי למעט מחשיבותו של גורם זה על משתניו – עיתוי הפגישה, צורת השלטון הקולוניאלי ומשך הזמן של הנוכחות הקולוניאלית – נראה כי תפקיד לא־מבוטל היה למספר גורמים פנימיים בעיצוב אופיו המיוחד של תהליך המודרניזאציה.

ממכלול גורמים אלו אדון במאמר זה בתמורות שחלו בריבוד החברתי ובארגון הקהילתי ערב התקופה הקולוניאלית ובהשפעתם על אופן "ההליכה לקראת המערב" של גלות עתיקת־יומין זו.

במאגרב, כמו בתפוצות אחרות, החינוך, או מטען הידע הדתי, היה הקריטריון המסורתי לריבוד חברתי, ולפיו נקבעו מעמד היחיד בתוך חברתו וקהילתו, כמו גם אופן ניהול חייה הקהילה. במאגרב המוסלמי לא היה לקהילה היהודית אלא מעמד דתי או זהות דתית, ואלו החברה האזרחית היתה מנותקת לחלוטין מהמדינה, על־כן בחירת מנהיגיה ונציגיה בפני השלטונות נעשתה לרוב מקרב משכיליה, חכמיה ורבניה. אמת, לצדם של בעלי התפקידים הדתיים נשמר תמיד מקום לאישים "חילוניים" (פרנסים, גזברים, נגידים וכד'), שמעמדם החברתי שיקף את עושרם ואת מידת השפעתם אצל השלטונות (אחדים מ"יחיד־סגולה" אלו אף רכשו מוניטין במישור הארצי והבין־לאומי), אך גם אלה רובם היו תלמידי־חכמים מובהקים. מכל מקום, החברה היהודית היתה מושתתת על מעמד בכורה של האליטה הדתית, או על שיווי־משקל בינה ובין היסוד הפלוטוקראטי של הקהילה.

שיווי־משקל זה יופר בהדרגה במרוצת המאה השמונה־עשרה באלג'יר ובתוניס וממאה התשע־עשרה ואילך במארוקו האטלאנטית, כאשר בראשות כל אחת מהקהילות הגדולות יעמדו יסודות, שאפשר לשייכם לאליטה ההישגית ואשר ימשיכו לשלוט

בקהילותיהם בעת ה"פגישה" עם צרפת. מכאן חשיבותם לנושא המעסיק אותנו, כי ברור שאופי המודרניזאציה תלוי לא־מעט באוריינטאציות ובאופציות של האליטות בכל חברה וחברה.

ובכן, מה היו הנסיבות לעליית האליטה הפלוטוקראטית?

את התשובה לכך, אפשר למצוא בהיסטוריה החברתית-כלכלית של המאגרב, ובמיוחד בתמורות שחלו בקרב הבורגנות המקומית, שאליה השתייכו מבחינה אורגאנית ומקצועית כאחת כמה "משפחות גדולות" יהודיות.

אף כי בצפון־אפריקה התפתחו כבר בתקופה מוקדמת חיים עירוניים ערים ביותר, היתה זו חברה שבטית ביסודה, שפעלו בה מספר רב של כוחות צנטריפוגאליים, שהיו במאבק מתמיד עם השלטון המרכזי והצרו את צעדיו בתחומי הכלכלה והמדינה. מצב זה, שבו המשאבים מרוכזים ברובם בידי כוחות אלה, לא איפשר חופש־פעולה גדול לאוכלוסיה העירונית, שהיתה תלויה בחסדי המלכים ובשרירות־לבם ונתונה לתנודות הכלכליות, הפוליטיות והאקולוגיות במדינה. בורגנות זו לא הצטיינה ביציבותה ואף לא בהמשכותה, ההון שצברה ירד לטמיון בחלוף התנאים שהביאו לרכישתו. אי־יציבות זו גדולה עוד יותר כשמדובר ביהודים כפי שמעיד רומאנלי:²

"על פני מרומי גדולתם הרחיבה שאל נפשה תחת רגליהם (...). חפץ המלך ממת ומחיה, מוריש ומעשיר, משפיל ומרומם. על כן רגע יעלו שמים, רגע ירדו תהומות, ולעד נפשם ברעה או בטובה תתמוגג".

סופו הטראגי של הנגיד נפתלי בוג'נח ב־1805, האיש שכונה "מלך" או מושל אלג'יר³, מוכיח עד כמה נכונה קביעתו זו של הנוסע היהודי־איטלקי לא רק לגבי החצונים היהודים שבמארוקו אלא לגבי שאר קהילות המאגרב.

אולם הפורענויות שירדו על קהילת אלג'יר בתקופה שקדמה לכיבוש הצרפתי לא הביאו לחיסול ההשפעה היהודית על החיים הכלכליים של המדינה⁴ במיוחד השפעתן של משפחות בוג'נח, באכרי ודוראן, אשר אחדים מראשיהם הומתו בפקודת הדי. השפעה זו של היהודים מקורה בתפקיד שמילאו בסחר־החוץ של ארצם, שהיה מקור־ההכנסה העיקרי של שליטי אלג'יר, כמו של שליטי תוניס באותה תקופה ושל מלכי מארוקו מהמחצית השנייה של המאה התשע־עשרה ואילך. בלחצן של מדינות אירופה נאלצו שליטים אלה לוותר על מקורות־הכנסה מסורתיים, כמו הפיראטיות הימית, ואף לפתוח את שערי ארצותיהם למוצרים מאירופה.

ואכן רבים היהודים ששימשו הן כסוחרים עצמאיים והן כסוכנים מסחריים של המאחיזן, שאת כספו הם ניהלו וריבו בעסקיהם עם העולם הנוצרי, אם כבעלי־מונופולין על ענפי יבוא ויצוא שונים ואם כשותפים של אנשי־השלטון, אשר ראו בהם מעין מתרס נגד החדירה האירופית בתחום הכלכלי:

"שני הגורמים העיקריים המעכבים בעד פיתוח הסחר הצרפתי, כותב ב־1770 קונסול צרפת בתוניס, הם מצד אחד האיסור שחל על היצוא של פריטים מסויימים ומצד שני התחרות של הסוחרים היהודים. הגורם הראשון אינו ניתן לשינוי אשר לגורם השני, לא נצליח לעולם להתגבר על הסחר היהודי"⁵

כמאה שנה לאחר מכן נשמעות אותן טענות – בפי כמה סוכנים אירופיים הפועלים במארוקו ומתלוננים "על שנאלצו לעזוב את המדינה בהפסדים גדולים, לאחר שנוכחו לדעת כי אי־אפשר להתמודד עם החברות היהודיות"⁶.

משנתברר כי מן הנמנע להתחרות ביהודים ניסו הקונסולים ואנשי העסקים המערביים להתקרב אליהם ולשתפם בעסקיהם. ואכן, כאשר החברה הימית פאקה (Paquet) החלה ב־1863 להפעיל את קווייה בין מארוקו לצרפת, היו כמה סוחרים יהודים בין ראשוני הרוכשים של מניותיה. ואחר־כך כאשר קבוצת האחים פרייר מפאריס הקימה ב־1881 את "הבנק הטראנסאטלאנטי" היא בחרה בבני משפחת קורקוס כנציגיה במאראכש ובמוגאדור.⁷

פרטים אלה ואחרים, שמקוצר המצע לא אתעכב עליהם, מצביעים על שינוי משמעותי בדמותה של הבורגנות היהודית הצפון־אפריקנית בעקבות חידוש המגע עם העולם המערבי. כיוון שבורגנות זו היתה הנהנית העיקרית מן המצב החדש, היא השכילה להגדיל את משאביה ולגוונם, למדה איך להשקיעם בחו"ל או להמירם באמצעי־יצור ובנכסי דלא־נייד, ובמקרה הצורך (והכוונה כאן לתוניסיה ולמארוקו) היא גם ידעה איך לאבטחם מפני הרדיפות ותאוותנות השלטון, בנצלה היטב את החסות הקונסולארית שלה ואת קשריה הבינ־לאומיים.

זכות פעילותה הכלכלית נהנתה עלית קטנה זו ממעמד משפטי שונה מזה של יתר האוכלוסיה היהודית. במארוקו, דרך משל, נוסף לעשרות בעלי החסות האירופית, ראוי לציין את "סוחרי המלך" המפורסמים של מוגאדור אשר שוכנו ברובע האדמיניסטרטיבי בי של העיר, הקאצ'כה, יחד עם כל סוכני המלך. הם היו פטורים מתשלום מס הגזייה ומחובות אחרים המוטלות דרך קבע על הנתינים היהודים.⁸

פריווילגיות דומות ניתנו באלג'יר ובתוניס לסוחרים היהודים, אשר ברובם נמנו עם הליורנזים או ה"גראנה"⁹.

בעקבות הצלחות אינדיווידואליות אלו גברה בקרב חלקים מרובים של האוכלוסיה היהודית הכמיהה לשינוי כלכלי, אשר בשילוב עם ההתקרבות הבלתי־אמצעית לסוכנים האירופיים שחגו באיזורי החוף, היוותה אפיק יחיד המוביל לשינוי במעמדם הפוליטי־משפטי. המהפיכה הדמוגראפית שנתחוללה בקרב יהודי מארוקו באמצע המאה הקודמת משקפת היטב את המציאות החדשה; היישובים הפנימיים התרוקנו ואוכלוסייתם היהודית המועטה נהרה, גלים גלים, אל ערי־החוף שבהן נתרכזו עד 1900 כשליש מכלל היישוב היהודי במדינה.¹⁰

מצוקת־הידור ואף התנאים הסאניטאריים הקשים, שמהם סבלו הרבעים היהודים בערים ה"חדשות" – לא עצרו את הנהירה הזאת. אף כי חיי הדחקות והעוני היו מנת חלקם של רוב העקורים, לא חסרו אפשרויות לשינוי כלכלי לאלה אשר שיחק להם המזל. ה"נועזים" שביניהם גם יכלו לרכוש השכלה מערבית, בעזרת מורי "כ"ח" שהחלו בפעולתם בראשית שנות השישים, והפעלתנים ביותר אף יכלו לקבל חסות אירופית, אשר במחירי־ביטלה את רוב סממני הנחיתות המשפטית, שהיו מנת־חלקם של הדימים היהודים.

לתמורות דמוגראפיות אלו היו תוצאות מפליגות בכל תחומי החיים. הן גרמו, בין השאר, לירידת מעמדם של הקהילות הותיקות שבפנים הארץ (במיוחד במארוקו), להגברת הדיפרנציאציה החברתית בין היהודים, ולבסוף, לחיזוק שליטתם של היסודות הכלכליים, ה"גבירים", שריכזו בידיהם סמכויות נרחבות ועמדו בראש קהילותיהם, אם להלכה ואם למעשה.

נגיד יהודי תונים ("הקאיד") מתואר באופן מפורט למדי על-ידי מחבר משכנות הרועים¹¹.

"מנהג הארץ הזאת (...) שהיהודי אשר ישרת בית המלוכה לתת פרס קצוב לאנשי חיל המלך יר"ה הוא אשר ימנה הדיינים וסופרי מתא וז' טובי העיר איש איש במשמרתו באופן שכל מיני שירות כללית הקהל נחתכים על פיו ואיש לא ימרה את פיו כי כן ניתן לו מנת המלך יר"ה לרדות בעם כפי מה שיראה וכשר בעיניו ולמנות כמאמר פיו אשר ייטב בעיניו ואפילו אם שבעת טובי העיר הסכימו הם והב"ד למכור איזה כללות דהוי אינם רשאים לעשות קטנה או גדולה אלא אחר נטילת רשות משר העיר והוא חותם בראש - - -".

הארגון הקהילתי של אלג'יר ערב הכיבוש היה זהה ביסודו לזה של תונים. בראש ההירארכיה עמד המוקאדם, אשר היקף סמכויותיו ותוקפו היו תלויים בראש ובראשונה ברצון הדי. יחד עם החוג'ה או מזכיר הקהילה, הוא ניהל את נכסיה הקהילה, קבע את מיכסות המיסים ופיקח על גבייתם. בתוקף תפקידו הוא מינה את דייני העדה, ובנוסף לביצוע פסקי-הדין הרבניים היתה לו במקרים מסויימים זכות שיפוט עם אפשרות להטלת קנסות ועונשים אחרים¹².

נראה שבמארוקו האטלאנטית לא הגיע כוח-ההשפעה של השכבה הכלכלית למידה דומה של מיסוד, אולם הנתונים ההיסטוריים אשר בידנינו, במיוחד דו"חות קונסולאריים ודו"חות שליחי ה"אליאנס", אינם משאירים כל ספק, כי הגבירים היו הגורם הקובע בחיי הקהילות השונות. האדון יהושע קורקוס ממאראכש יכול לשמש אב-טיפוס לקטגוריה זו של מנהיגים קהילתיים במארוקו¹³.

אנשים אלה עמדו כאמור בראש קהילותיהם, כשבאה הפגישה עם העולם המערבי - פרט לאלג'יריה, שם האליטה ההישגית והדתית כאחת התמוטטה תחת האש-הצולבת של השלטון הצרפתי הישיר והקונסוטואר הפאריסאי - הם ימשיכו בתפקידיהם גם לאחר-מכן, במארוקו למעשה עד תום התקופה הקולוניאלית.

הם היו בין הראשונים שסיגלו לעצמם את דרכי-החיים החדשות. אך השאלה היא האם אליטה זו שתפסה מקום מרכזי בחיי החברה היהודית, גילתה יכולת להעביר את השינויים שנתבקשו במציאות החדשה גם לפריפריה החברתית שלה או במילים אחרות, האם היא השכילה להיות מעין modernizing elite? נראה שהתשובה על כך היא שלילית כמעט בכל-מקום. וזאת כתוצאה של שלושה גורמים:

- א. מצורת גיבושה ודרכי צמיחתה של אליטה זו.
- ב. מדפוסי היחסים בינה ובין הציבור היהודי.
- ג. מהמדיניות הקולוניאלית כלפי היהודים.

נתחיל בכמה מהמאפיינים של הקבוצה הנדונה, שחשיבותם היתה שונה ממקום למקום:

א. בניגוד לאליטה הדתית, דרך משל, צמחה האליטה ההישגית לא מתוך קהילתה אלא על-ידיה או מתוך לה. גרמו לכך לא רק אופי העיסוק של אנשי שכבה זו והנסיבות החיצוניות שהביאו לעלייתם אלא גם מוצאם השונה, פשוטו כמשמעו, מזה של מרבית בני הקהילה. עובדה זו בולטת במיוחד באלג'יר - שבה רוב רובה של השכבה הזאת נמנה עם ה"ליוורנזים", אשר הגיעו למקום בסוף המאה השבע-עשרה או בראשית המאה השמונה-עשרה. הוא הדין בערים החדשות של מארוקו, שבהן גליה-הגירה השונים קבעו

במידה רבה את ההרכב הדמוגרפי וכן את ה"גבולות" בין הרבדים החברתיים השונים¹⁴.

ב. אליטה זו היתה פריפריאלית מבחינה גיאוגרפית וחברתית כאחת. היא התמקמה כולה באיזור החוף, הרחק מהמרכזים הפנים-ארציים. התפתחות זו נודעה לה משמעות מיוחדת במארוקו, אשר בה היוו הערים הפנימיות באורח מסורתי מרכזים רוחניים חשובים.

מצד אחר, המצב החברתי-כלכלי של קבוצה זו היה רחוק מלשקף את מצבן הכלכלי של הקהילות היהודיות. נהפוך הוא. ככל שמצבם של "יחידי-סגולה" אלו ילך וישתפר כך ימשיכו להידרדר תנאי-החיים של מרבית האוכלוסייה. כתוצאה מקיטוב זה הלכה ונפגמה הסולידאריות הכללית, כפי שמלמדים המשברים החמורים שפקדו את תוניס במאה השמונה-עשרה ולאחר-מכן, כאשר קהל ה"גראנה" נפרד מקהל ה"תואנ" סה", או באלג'יר על רקע הסכסוכים בין הליוורנזים, שבראשם עמדו בני משפחות באכרי ובוג'נח ובין "הספרדים" בהנהגתה של משפחת דוראן הותיקה¹⁵.

ג. אליטה זו, שלא הצטיינה באחדות יתירה, היתה סגורה למדי כתוצאה מכמה גורמים אובייקטיביים – ביניהם מחסור במשאבים ושורת ההגבלות שהיו מוטלות בדרך-כלל על המיעוט היהודי – שלא איפשרו קידום בסולם החברתי אלא ליחידים. "הכניסה" אליה נקבעה לא-מעט על-ידי "המזול", הקשרים המשפחתיים ועוד כמה קריטריונים אסקרופט-יביים.

ד. במהלך פעילותה הכלכלית המגוונת, עמדה שכבה זו בקשר שוטף עם העולם המערבי ותרבותו. רבים מאנשיה נהגו לשלוח את ילדיהם לאיטליה או לאנגליה כדי לקבל חינוך אירופי. במארוקו הניע המירוץ לשינוי כלכלי מאות יהודים להגר מארץ-מולדתם לגיבראלטאר, לאלג'יריה (אחרי הכיבוש הצרפתי) ואפילו למקומות רחוקים ופחות-ידועים באותו זמן, כמו ארצות-הברית, ארגנטינה, בראזיל וכו'¹⁶.

אולם אין להסיק מכך שבגלל מגעיהם ההדוקים עם העולם החיצון, ניתקו אנשים אלה את עצמם מהמסורת או נעשו נציגי ה"קידמה". ידועים לנו תיאוריהם של החיד"א ושל בנימין השני על אודות דבקותם של ה"קאידים" התוניסאיים, אשר ביוזמתם הביאו לדפוס מספר לא-מבוטל של כתבי-יד מקומיים¹⁷. באלג'יר, מתוארים נפתלי בוג'נח כ"מחזיק בידי לומדי תורה וספריה"¹⁸ ויריבו דוד דוראן (אשר כמוהו הומת בפקודת הדי ב-1811) כ"משכיל ונבון איש רודף צדקה וחסד"¹⁹.

פרט למספר מועט של יוצאים-מן-הכלל, גישת הרוב לחינוך ולערכים המערביים היתה מאוד פראגמטית וחיצונית. הם התעניינו יותר בהיבטים המעשיים של החינוך החדש – שפות, חשבון, טכניקות מסחריות חדישות – ופחות במשמעויותיו האינטלקטואליות הרחבות. התייחסות זו, שגבלה במידה לא מבוטלת של פאסיביות, באה לידי ביטוי בראשית הכיבוש הצרפתי באלג'יריה, כאשר נדונה בעיית המעמד המשפטי של יהודי המקום: החוגים שנמנו עם מחייבי הצווים לאסימילאציה משפטית, בהיותם מודרכים אך ורק על-ידי מוטיבאציות "קונקרטיות", לא היו ערים לתוצאות ההרסניות של צעדים אלה לגבי עתיד החינוך והמסורת היהודית בארצם²⁰.

ארבעת המשתנים שהזכרנו מצביעים לדעתנו על אי-יכולתה של האליטה ההישגית לשמש כגורם טראנספורמאטיבי, הן בגלל יחסה לשינוי והן בגלל הרכבה וצורת גיבושה.

לא־פחות משמעותיים בהקשר זה הם דפוסי־היחסים שהתפתחו ברוב המקומות בין גבירים אלה ובין כלל האוכלוסיה היהודית, יחסים שאפשר לכתובם כיחסי פאטרונאז, כשהפטרון משמש לא כמנהיג או כמדריך בעל לגיטימאציה אלא כאישיות בולטת המסוגלת, הודות למעמדה ולמיקומה במערכת הכללית, להושיט עזרה ממשית ולספק שירותים חיוניים לקהילה.

יחסים אלה שהוכתבו על־ידי המציאות הפוליטית והכלכלית של המאגרב ערב התקופה הקולוניאלית היו תוצאה של שני הגורמים:

א. העדר מרכז שלטוני מגובש וחזק, בעל תשתית משפטית אחידה ואוניברסאלית, המטפל בכל מרכיבי האוכלוסיה במידה שווה, או המסוגל להגיב על כל איום־פנימי או חיצוני – המסכן את המדינה או חלקים באוכלוסיה. מבלי להיכנס לניתוח יסודי של המשטרים במאגרב, ברור כי המיעוט היהודי היה תלוי בחסדי השלטון יותר מאשר בחוקיו בתקופה שקדמה לכניסת הצרפתים ושהתאפיינה בשלטון מרכזי רופף. גורל היהודים היה תלוי במידה לא מעטה בחסדיהם של כל מיני שליטים מקומיים ובהתערבותם של הגורמים האירופיים אשר הגבירו את חדירתם לאזור. כל זה חייב עלייתם של אנשים בעלי קשרים מסועפים המסוגלים, באמצעות תיווך או שתדלנות, להרחיק פורענויות מהקהילה או לפנות לחו"ל בבקשת עזרה.²⁰

ב. מצב כלכלי קשה, ההולך ומחמיר לגבי חלק הארי של האוכלוסיה, ככל שהחברה עוברת תהליכים של שינוי מואץ בד־בבד עם הגברת החדירה האירופית. מצב זה חייב כי בקרב המיעוט היהודי יעלו אנשים, אשר בנוסף לקשריהם עם השלטונות המקומיים ועם הגורמים האירופיים, היו בעלי אמצעים למילוי הקופות לעזרת הנצרכים, אשר מספרם הלך והתרבה.

מציאות זו המשווה לאלטיה ההישגית דמות של "מנהיגות־סעד" נשארה בעינה גם לאחר כניסת הצרפתים. הדבר בלט במיוחד במארוקו ובתוניסיה, ואילו באלג'יריה ההתפתחות היתה שונה.

1) בניגוד לדיעה הרווחת, לא חל למעשה כל שינוי במצב הכלכלי של יהודי צפון־אפריקה בכל אחת משלוש המדינות במשך תקופה ארוכה לאחר הכיבוש הצרפתי. בכמה מקרים אף חלה החמרה מסויימת במצבם. מלבד תוצאות־הלוואי החמורות של תהליך העיור הנמרץ, שעבר על שלוש הארצות, היוותה פלישת אלפי המתיישבים, הסוחרים ואנשי־העסקים מצרפת מכה קשה לסוחרים ולבעלי־המלאכה היהודיים, שחדלו לשמש מתווכים בלעדיים בין היצרנים והשלטונות המקומיים ובין גורמי־חוץ.

2) בתחום המשפטי, הצעדים שנקטו על־ידי השלטון הצרפתי אמורים היו להקטין את התלות ב"אנשי הקשר" המסורתיים. ואכן באלג'יריה, עקב החלת המשפט הצרפתי על היהודים והקמת מרכז קולוניאלי תקיף, לא איחרה התוצאה לבוא – האליטה ההישגית הישנה, שסבלה מתחרות כלכלית קשה מצד המתיישבים הצרפתים איבדה את מעמדה. חולשתה היתה כה גדולה עד כי הדיונים לקראת פקודת כרמיה (1870) התנהלו למעשה בין הממשלה הצרפתית ובין הקונסיסטואר הצרפתי ולא בין השלטונות הצרפתיים ובין היהדות המקומית. איתרע מזלם של יהודי אלג'יריה להיות קורבן של שני קולוניאליזם מים: הצרפתי מזה והיהודי־צרפתי מזה.²¹

בתוניסיה ובמארוקו סירבו השלטונות הצרפתיים בתוקף להעניק שוויון משפטי ליהודים, הן בגלל היוכוחים הסוערים שפרצו סביב פקודת כרמיה והן בגלל משטר

הפרוטקטוראט שחייב אותם להימנע משינויים דראסטיים במבנה המוסדי של שתי הארצות. דבר זה איפשר לא רק את שימורו של הארגון הקהילתי הקיים אלא גם את המשך השליטה בו על-ידי אותם יסודות חברתיים ששלטו בקהילה בתקופה הקודמת. אך מה שהיה אז תופעה *sui generis* מעוגן מעתה בחוק הנותן גושפנקה רשמית לשליטה זו. אולם בעקבות הצווים והטיהורים השונים, שהגבילו את תחום פעילותם של הגורמים האמורים במוסדות הקהילתיים, ובמיוחד לאתר הפקעת הטיפול בחינוך מידיהם, הצטמצמה עיקר עבודתם לפעילות סעד. דבר זה בא לידי ביטוי בשם של ועד הקהילות בתוניס: *Comité de la Caisse de Secours et de Bienfaisance* וכן בסעיף הראשון של הטיהור משנת 1918, שבא להסדיר את הארגון הקהילתי במארוקו:

"לועדי הקהילות ניתנת הסמכות לספק עזרה לנצרכים ובמקרה הצורך לנהל את מוסדות ההקדש"²².

לא כל אחד היה זכאי לבחור את מוסדות הקהילה. עד 1945 זכות זו היתה נתונה למעשה לבעלי-האמצעים בלבד, ל"נותני הנדבות", שהמשיכו לנהל את חיי-הקהילה בינם לבין עצמם, למורת-רוחם של חלקים גדלים והולכים של האוכלוסיה היהודית²³. במיוחד הצעירים לא השלימו "עם שלטון התוג'אר", אלה חשופים כי "באמצעות כמה שטרות כסף ניתן להשליט דיקטאטורה על חברתנו הדלה"²⁴. לסיכום, אפשר לומר כי האליטה הכלכלית היהודית, אשר רישומה ניכר יפה בהיסטוריה של צפון-אפריקה, מילאה תפקיד מוגבל ביותר בהדרכת עמה לקראת המבחנים של העת החדשה ובהכוונתו אל המודרניזאציה. אי-יכולתה והצטמצמותה לתחומים צרי-אופק היתה תולדה לא רק של מגבלותיה הפנימיות אלא גם של המצב הפוליטי והכלכלי ששרר במאגרב – בתקופה הפרה-קולוניאלית ואחריה.

הערות

1. ראה במיוחד R. Brunshvig, *La Berberie orientale sous les Hafsides*, כרך א' (1940), ע"ע 417–427.
2. ש. רומאנלי, משה בערב מתוך כתבים נבחרים (ירושלים, תשכ"ח), ע"ע 78–79.
3. על מאורעות הדמים של אותה שנה, ראה H de Grammont, *Histoire d'Alger sous la domination turque* (1887), pp 362–363.
4. L. Bloch, *Inscriptions tumulaires des anciens cimetières israelites d'Alger* (1888), ע"ע 133–140.
5. חסר לאומים (תקס"ו); ח.ו. הירשברג, תולדות היהודים בצפון אפריקה, ב' ע"ע 67–77.
6. על חלקם של יהודי אלג'יר בפעילות הכלכלית של העוצרות, ראה M.J.M Haddey, *Le Livre d'or des Israelites algeriens* (1871).
7. ע"פ תזכיר קונסולארי צרפתי משנת 1770 המצוטט ע"פ P. Masson, *Histoire des Etablissements et du Commerce français dans l'Afrique barbaresque* (1560–1793), ע"ע 595.
8. על-פי J.L. Miège, *Le Maroc et l'Europe* (1964) כרך ב' ע"ע 244.

7. שם, ב', ע"ע 437-442; ג', ע"ע 9-497. מחקרו של פרופ' מייג', המבוסס על חומר ארכיוני מקיף, הינו עד כה העבודה הממצה ביותר על ההתפתחות הכלכלית של מארוקו במחצית השנייה של המאה ה-19. הוא גם מקדיש מקום נכבד לתפקיד היהודים בתקופה הנדונה. ראה במיוחד כרך ב', ע"ע 560-580.
8. אוסף קורקום (מכתבים שריפיים). ממצאים ראשוניים על סמך ניתוח של תעודות אלו הופיעו בעריכתי, בספר משפחת קורקום וההיסטוריה של מארוקו בזמננו בהוצאת המרכז לחקר יהדות צפון-אפריקה במכון בן-צבי (ירושלים 1977).
9. P. Massn; 334-310, ע"ע 6-255; ח.ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ב' ע"ע 53-66; 120-132.
10. J.L. Miège, שם, ג', ע"ע 22-28.
11. ר' ע. אלחיך, משכנות הרועים (תר"כ), ס' י"א.
12. M. Eisenbeth, "les Juifs en Algerie et en Tunisie à l'époque turque" *Revue Africaine* XCVI 173-171 ע"ע 1952; (1516-1830) CI. Martin, les Israélites algériens de 1831 à 1920 (1936) 27-25 ע"ע
13. על אישיות זו, ראה ע"ע 256-261, J. Benech, *Essai d'explication d'un Mellah*. (1949)
14. ר' Eisenbeth שם. ע"ע 155-163. J. L. Miège שם ב' ע"ע 560-580.
15. ע. אלחיך, משכנות הרועים ס' קי"ב; חסד לאומים; ח.ז. הירשברג, שם ב', 66-74 (אלג'יריה); ע"ע 132-135 (תוניסיה).
16. 410-404 R. Ricard, *ŷ I. Abbou. Musulmans-Andalous et Judéo-Espagnols* (1953) "Notes sur l'emigration des Israélites marocains en Amérique espagnole et au (1944) 88-83 Bresil", *Revue Africaine*, LXXXVIII
17. חיד"א, מעגל טוב (תשי"ט), ע"ע ה-ח.
18. חסד לאומים, שם, ע' ב'.
19. ע"פ I. Bloch שם, ע' 125.
20. CI. Martin ע"ע 95-138. ראוי לציין בהקשר זה, כי החינוך שניתן ע"י המורים הראשונים של כ"י"ח היה מאוד פראגמטי וחסר יומרות אינטלקטואליות רחבות. עיקר מטרתו היתה לספק פקידים וחשבים לבתי-המסחר האירופים שפעלו במארוקו.
21. ר' הדר"ח של הלוי *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*, 1er semestre 1877. אוסף קורקום כולל חומר בעל חשיבות רבה בכל הקשור ליחסיהם הרב-גוניים של ה"משפחות הגדולות" במארוקו. בתור "סוחר המלך" נהנו בני משפחת קורקום ממעמד מיוחד במישור הרשמי אשר איפשר להם לבוא בדרישות לפני השלטונות למען קהילת מוגאדור בכל הנוגע, למשל, לנושא הרחבת ה"מלאח" של העיר, אולם מעמדם זה לא מנע מהם לפתח קשרים ידידותיים עם כמה גורמים "אנטי-ממלכתיים" - ביניהם הקאידים אנפלוס ובירוק, שבאיזורי שליטתם גרו יהודים רבים. ולבסוף, בזכות קשריהם עם גורמי-חוץ שונים, הם נטלו חלק פעיל ביותר בארגון המסע המפורסם של משה מונטיפיורי בסוף שנת 1863.
22. ראה CL. Martin שם.
23. על הארגון הקהילתי בתוניסיה תחת הפרוטקטוראט, ר' A. Arditti, *Recueil des Textes Legislatifs et Juridiques concernant les Israélites de Tunisie de 7581 a 3191* (1915);
24. על הארגון הקהילתי במארוקו, ראה D. Bensimon-Donat, *Evolution du Judaisme marocain sous le protectorat francais* (1968).
24. אוסף בן-אצארף (מכון בן-צבי) בחלקיו הדנים בקואבלנקה מהווה מקור ממדרגה ראשונה לכל הקשור בארגון הקהילתי של העיר הגדולה ביותר במארוקו. הציטוט מובא מכתב שנשלח לועד הקהילה ע"י J.S ב-12 לדצמבר 1929.